

חינוך פוליטי

נורית בסמן מור*

מילות מפתח: פוליטיקה, חינוך פוליטי, אינדוקטרינציה, אוטונומיה, אוריינות פוליטית

במאמר זה אציג תפיסה של חינוך פוליטי ואטען שניתן ואף חשוב לשלב חינוך פוליטי הנתפס באופן זה במערכת החינוך בישראל. למונח "פוליטיקה" יש משמעויות שונות. בהקשר זה אאמץ את התפיסה שפוליטיקה היא התחום המארגן את חיי הכלל באמצעות הפעלת עצמה ומימוש אינטרסים של פרטים ושל קבוצות שונות בחברה במציאות נתונה של משאבים מוגבלים. אזרחים פועלים באופן פוליטי כשהם מבצעים פעולה שעשויה להשפיע על החלטה הקשורה לארגון חיי הכלל והנתונה במחלוקת ציבורית (כשר, 2017; מיכאלי, 2014; נווה 2014; Hess & McAvoy, 2015; Parry et al, 1992; Verba & Nie, 1972).

יש להבחין בין פוליטיקה חינוכית, כלומר מדיניות עיצוב החינוך, לבין חינוך פוליטי שמשמעותו עיסוק בסוגיות פוליטיות בתוך בית הספר (מיכאלי, 2014). ישנן שלוש תפיסות נפוצות בנוגע לאופן העיסוק בסוגיות פוליטיות בבית הספר. תפיסות אלה מבוססות על ה"הגינות" של לם (1973):

א. **חינוך פוליטי ניטרלי** - תפיסה זו מבוססת על ההנחה שתפקיד החינוך הוא לשמר את החברה הקיימת, ולכן המורה נדרש להימנע מעיסוק בסוגיות מעוררות מחלוקת כשהן עלולות לאתגר ידע מוסכם.¹ התלמידים נדרשים להכיר היבטים מבניים, מנהליים וחוקיים של המוסדות הפוליטיים הקיימים (לם, 1999, 2001; מיכאלי, 2014, 2018).

ב. **חינוך פוליטי אידיאולוגי** - תפיסה זו מבוססת על ההנחה שתפקיד החינוך הוא לשמר את התרבות המועדפת, ולכן המחנכים נדרשים לטפח את ההזדהות הרגשית של התלמידים עם העמדות של המוסד והמערכת שאליהם הם שייכים. חינוך זה מבקש להשליט באופן אינדוקטריני את תפיסת העולם של המחנכים על התנהגותם הפוליטית של התלמידים. הטמעת העמדות נעשית בצורה רגשנית, עמדות המחנכים מוצגות כעובדות ונמנעת התייחסות לדעות

* ד"ר נורית בסמן מור היא ראש לימודי החינוך במכללת קיי ורכזת החינוך הערכי. מחקריה עוסקים בפילוסופיה של החינוך, באתיקה בהכשרת מורים ובחינוך מוסרי.

1 מורה רשאי להציג סוגיה שנויה במחלוקת רק במסגרת מה שכהן (2018, עמ' 122) מכנה "דיון א-פוליטי", כלומר כבסיס להקניית ידע.

מנוגדות,² לשאילת שאלות ולקיום בירור רציונלי (לם, 1991, 1999, 2001; מיכאלי, 2014, 2018).

ג. **חינוך פוליטי כטיפוח חשיבה אוטונומית** - תפיסה זו מבוססת על ההנחה שמטרת החינוך היא מימוש צרכיו ההתפתחותיים של החניך, ולכן המחנכים פועלים במטרה לפתח את כישוריהם הרציונליים והרגישות המוסרית של התלמידים לצורך הפעלתם האוטונומית במצבים המזמינים נקיטת עמדה. על פי תפיסה זו החינוך חושף את התלמידים באופן מאוזן לעמדות מתחרות בסוגיות אקטואליות שנויות במחלוקת ומעודד אותם להשליט את שכלם ואת רגישותם המוסרית על עמדותיהם ועל התנהגותם בתחום הפוליטי (לם, 1991, 1999, 2001; מיכאלי, 2014, 2018).

מכיוון שלא ניתן לנקוט בעניינים פוליטיים עמדה רציונלית לחלוטין, במסגרת עידוד התלמיד להבניה אוטונומית של עמדותיו נדרשים מספר צעדים: א. לטפח בקרב התלמידים מודעות לכך שרצונם לממש מטרה מסוימת נגזר, לא אחת, מהעדפה ערכית/אידיאולוגית; ב. לטפח יכולת ונכונות להבין את האינטרסים ואת האמונות שביסוד עמדות שונות; ג. ללמד את התלמידים להכריע באופן רציונלי בדבר האמצעים להשגת המטרות הרצויות, כלומר להכריע על פי מידת יעילותם של האמצעים וזמינותם; ד. לטפח רגישות מוסרית שתמנע בחירת אמצעים יעילים וזמינים במקרים שבהם אמצעים אלה אינם מוסריים על פי אמות מידה מקובלות. גם טיפוח אחריות אישית הוא חלק מטיפוח הרגישות המוסרית (לם, 1991; קימליקה, 2005; קרמניצר, 2014).

כחלק מגישת הממלכתיות של בן גוריון חוקק חוק חינוך ממלכתי תשי"ג (משרד החינוך, 1953) שאסר חינוך פוליטי אידיאולוגי המקדם סדר יום של מפלגות או פוליטיקאים במדינת ישראל (כהן, 2018; מיכאלי, 2014; משרד החינוך, 2016), עם זאת, בתי הספר נדרשים להכין את הצעירים להיות אזרחים בחברה דמוקרטית. הניסיון להוציא את הפוליטיקה מבית הספר ולהתבסס על חינוך ניטרלי המתמקד רק בהענקת כלים דמוקרטיים לכולם, מביא לכך שצומח דור צעיר שחלקו הגדול חף מכל אידיאולוגיה ונטייה פוליטית. מכיוון שדור זה נחשף לצדדים השליליים ולקיטוב המאפיין את התרבות הפוליטית בתקופתנו, הוא מתעב פוליטיקה, נמנע מכניסה לתחום הציבורי, מגלה בורות ואדישות וכשהוא ממש את זכותו הדמוקרטית לבחור הוא פועל מתוך העדפת הרע במיעוטו. בקרב חלקים

2 בסוג הדיון שמכנה כהן (2018, עמ' 125) "דיון אידיאולוגי" המחנך מציג עמדות שונות בשיח הציבורי, אך הוא מעניק לעמדה שלו תוקף מחייב. הוא אינו נותן מקום לבירור העמדות האחרות, והן מוצגות רק כדי שהתלמידים יבינו שאינן ראויות.

הישראלית לצד פיתוח יכולות ביקורת וחשיבה עצמאית לגביהן. גם בחוזרי מנכ"ל שפורסמו ב־2009 וב־2014 אומצה באופן מפורש הגישה של טיפוח אוטונומיה.

חוזר מנכ"ל 2016 מנחה את המורים לנהל בכיתה שיח פתוח, הוגן ומכבד המתייחס לשאלות של זהות אישית ולנושאים אקטואליים ופוליטיים השנויים במחלוקת ציבורית. להלן ההגבלות החלות על החינוך הפוליטי על פי החוזר: מותר לבקר את המדינה אך אסור שהשיח יקרא להסתה, לגזנות, לאלימות, להדרה של קבוצות שונות בחברה הישראלית, לתמיכה במפלגה פוליטית או לדה־לגיטימציה של המוסדות הממלכתיים ושל המדינה כמדינה יהודית ודמוקרטית.

על השיח לבטא התחשבות בזרם החינוך, בתרבות, בחברה ובהרכב הכיתה אך לא לחשוש מחשיפת התלמידים למגוון תפיסות העולם הלגיטימיות. על המנהל לקבוע את הדרכים שבהן יתקיים שילוב בין תפיסתו החינוכית של בית הספר ובין יצירת האפשרויות לשיח ביקורתי ופתוח בכיתות.

אין לאפשר כניסה של דוברים חיצוניים שיש בפעילותם לעודד גזנות, אפליה, הסתה, קריאה לאלימות, תעמולה מפלגתית, פגיעה בלגיטימיות של מדינת ישראל ומוסדותיה. לא תותר כניסתם של דוברים שעברו עבירה שיש עימה קלון.

באשר לנקיטת עמדה בידי המורה קובע החוזר:

במסגרת הדיון הכיתתי, אם וכאשר המורה נוקט עמדה, עליו לעשות זאת בהתאם למסגרת שחוק החינוך הממלכתי מתווה, בצורה שלא תתפרש כמחייבת את התלמידים לתפיסה מסוימת ובהתחשב בכך שהוא מייצג בעיני התלמידים את בית הספר, את המדינה ולעיתים אף את החברה כולה.

באותו עניין מובא גם ציטוט מדו"ח קרמניצר (1996):

במסגרת הבעת עמדות פוליטיות בכיתה יוכל המורה להביע עמדה ואף לבקר באופן מאוזן את הכנסת ואת ועדותיה... וכן את הממשלה ומשרדיה... בתנאי שיקפיד כי דברי הביקורת שלו לא ייאמרו באופן מעליב או פוגע. על המורה להתעלות תחילה מעל עמדתו האישית, לייצג את העמדות האחרות בהגינות, לאפשר לתלמידי הכיתה להביע עמדה שונה משלו, ולהקפיד שדברי הביקורת שלו לא יביעו דה־לגיטימציה למדינה או למוסדותיה, לא ישללו את עצם קיומה של המדינה או את אופייה כמדינה יהודית ודמוקרטית, ולא יביעו דה־לגיטימציה למגזרים או לאנשים בחברה הישראלית.... חשוב כי מורה המעוניין להביע את עמדתו יביע וינמק אותה בעת הבעת העמדות... חשוב שהמורה ידגיש כי הדברים שנאמרו הם עמדתו האישית וכי כל יתר העמדות וההשקפות המצויות במסגרת החוק ראויים גם הן.

נרחבים מהדור הצעיר הסלידה מהפוליטיקה מחזקת נטייה לאימוץ ניהיליזם או כמיהה לחלופה סמכותית טוטליטרית (ארליך, 1988; נווה, 2014).

גורמים רבים בשדה החינוך במדינות דמוקרטיות חשים בצורך לקדם חינוך שמטפח אוריינות פוליטית, כלומר מחויבות רגשית והכרתית לדמוקרטיה ולערכיה וכן יכולת ונכונות לאזרחות פעילה ומושכלת (איכילוב, 2001; משרד החינוך, 2016; נווה, 2014; קימליקה, 2005; קרמניצר, 2014; תמיר, 2013; Hess and Nussbaum, 2010; McAvoy, 2015).

מיכאלי (2018) סבור שחינוך פוליטי כטיפוח חשיבה אוטונומית שקידמו להם (1991) ואחרים,³ כמו גם חוקרות החינוך הס ומקאבוי (2015), אינו מספק משום שהוא מלמד את התלמידים להיות אזרחים בדמוקרטיה התדיינותית,⁴ אך הוא אינו יוצר מחויבות לערכי מהות דמוקרטיים ובכללם הגנה על זכויות האדם והאזרח וביקורת שלטון הרוב.

אני סבורה שניתן להסתפק בתפיסת טיפוח האוטונומיה כדרך לטיפוח אוריינות פוליטית משום שניתן לפרש את טיפוח הרגישות המוסרית שעליה מדבר להם (1991, 1999), כטיפוח מחויבות להימנע מפגיעה בזכויות אדם (או לכל הפחות להבטיח פגיעה מינימלית, ראו קרמניצר, 2014).⁵ גם הס ומקאבוי (2015), המציגות מודל של כיתה שבה מטפחים את יכולתם ואת נכונותם של התלמידים לדון בשיקול דעת (תוך הקשבה לאחרים, מתן נימוקים וחשיבה על השפעת עמדות הדובר על אחרים) בשאלות הנוגעות למחלוקות פוליטיות לא מפלגתיות, מדגישות את החשיבות שבמציאת פתרונות שיתרמו לטוב הכללי ויאפשרו חיים משותפים וניתן לראות בכך מחויבות לערכים דמוקרטיים.⁶

החל מסוף המאה הקודמת אנו עדים למפנה בכיוון גישת טיפוח האוטונומיה כתפיסה פדגוגית מובילה הן בלימודי האזרחות כתחום דעת הן במדיניות הכוללת של חינוך אזרחי במערכת החינוך הרשמית בישראל (כהן, 2018). בשנת 2000 תיקנה הכנסת את סעיף המטרות בחוק החינוך הממלכתי, ומרוחו ברורה החשיבות שבלימוד הסוגיות המעסיקות את החברה

3 רעיונות דומים מופיעים, למשל, אצל נווה, 2014 וקימליקה, 2005.

4 דמוקרטיה שבמהותה הדיון השקול וההוגן בין האזרחים (Eagan, 2016).

5 סברה זו, הקשורה לאופן ה"רזה" יחסית שבו אני מפרשת את המונח "אזרחות פעילה ומושכלת" כך שאינו מחייב אקטיביזם חברתי, דומה לעמדה שמציגה ג'מאל (2013).

6 המודל של טיפוח האוטונומיה מאפשר טיפוח אוריינות פוליטית משום שכפי שטוען כהן (2018, עמ' 116), תפיסת טיפוח האוטונומיה איננה נקיה לחלוטין מאלמנטים אידיאולוגיים, זוהי "פיקציה חינוכית" המאפשרת למורים החוששים מאינדוקטרינציה להעלות לדיון בכיתה סוגיות שנויות במחלוקת.

המקורות

איכלוב, א' (2001). חינוך לאזרחות בעולם משתנה: מגמות בעולם ובישראל. בתוך יעקב עירם, שמואל שקולניקוב, יונתן כהן ואלי שכתור (עורכים), **צמתים - ערכים וחינוך בחברה הישראלית** (עמ' 380-420). לשכת המדען הראשי, משרד החינוך.

ארליך, מ' (1988). **קלחת בחירות: המלחמה על המסר. משחק סימולציה לפיתוח מודעות פוליטית**. הוצאת מכללת בית ברל.

ארליך-רון, ר' וגינדי, ש' (2017). פוליטיקה בכיתה? הימנעות מורים משיח טעון סביב יחסי יהודים וערבים בישראל. **זמן חינוך**, 3, 33-9.

ברץ, ל' וריינגולד, ר' (2010). קונפליקט מוסרי בחברה מרובת תרבויות - קולם של מורים לספרות. **ג'אמעה**, 14, 299-322.

ג'מאל, אמל (2013). עקרונות החינוך האזרחי ואתגרי האזרחות ההתדיינותית. בתוך דן אבנון (עורך). **חינוך אזרחי בישראל** (עמ' 327-360). עם עובד.

האגודה לזכויות האזרח (2016). **תיקון לחוזר מנכ"ל משרד החינוך בעניין השיח החינוכי בנושאים שנויים במחלוקת**. נייר עמדה. אתר האגודה לזכויות האזרח, 25.12.2016. <https://law.acri.org.il/he/wp-content/uploads/2016/12/hozer-mankal.pdf>

הלפרין, ע' (2016). **מחקר אודות יחסם של הורים ומורים לשיח קונטרוברסלי בבית הספר**. פורום דב לאוטמן למדיניות החינוך.

ח'וריות, ק' (2009). השלכות הקונפליקט הישראלי-פלסטיני על תפקיד המורה הערבי במדינת ישראל. **במכללה**, 21, 263-284.

יובל, א' (2014). האם ואיך ניתן לטפח חשיבה פוליטית וביקורתית במערכת החינוך בעידן "הלמידה המשמעותית"? **ביטאון מכון מופ"ת**, 54, 21-26.

יובל, א' (2014). פוליטיקה בכיתה: חשיבה ביקורתית כאילו. **הד החינוך, פט**, (2), 118-121.

כהן, א' (2018). חינוך פוליטי כפיקציה חינוכית, תיאוריה, מדיניות, פרקטיקה. **גילוי דעת**, 13, 111-134.

כשר, א' (2017). **הקוד האתי של ההתנהלות הראויה בתחומי חפיפה בין פעילות אקדמית לפעילות פוליטית**. מסמך שהוגש לשר החינוך ופתלי בנט, יו"ר המועצה להשכלה גבוהה.

לם, צ' (1973). **ההגינות הסותרים בהוראה**. ספרית פועלים.

לם, צ' (1991). חינוך פוליטי וחינוך אידיאולוגי - הבחנות. בתוך רינה שפירא ואסא כשר (עורכים), **רשפים: היבטים היסטוריים, פילוסופיים וחברתיים של החינוך** (309-320). אוניברסיטת תל אביב.

לם, צ' (1999). **פוליטיקה בחינוך - מקומה כנושא לימודים בהכשרת מורים**. מכון מופ"ת.

לם, צ' (2001). **במערכות האידיאולוגיות; יסודות החינוך במאה ה-20**. הוצאת ספרים ע"ש מאגנס.

מיכאלי, נ' (2014). חינוך ופוליטיקה במערכת החינוך הישראלית. בתוך ניר מיכאלי (עורך), **כן בבית ספרנו, מאמרים על חינוך פוליטי** (עמ' 29-9). מכון מופ"ת.

מיכאלי, נ' (2018). מאוריינות פוליטית התדיינותית לחינוך פוליטי מכון דמוקרטיה: ביקורת על תפיסת החינוך הפוליטי של צבי לם. **גילוי דעת**, 13, 97-110.

למרות עמימותה המסוימת של מדיניות משרד החינוך המוצגת לעיל ואף שיש הרואים בה ניסיון לתחום את השיח בגבולות האידיאולוגיה ההגמונית (האגודה לזכויות האזרח, 2016; יובל 2014ב'), ברור שהמדיניות המוצהרת מאמצת את גישת טיפוח האוטונומיה. יש יסוד להניח שמדיניות זו עשויה להוביל אנשי חינוך להכרה בחשיבות הדיון בסוגיות פוליטיות בבית הספר ולאמונה שניתן לעשות זאת מבלי לחטוא באינדוקטרינציה (כהן, 2018).

במחקר שקיימה ח'וריות ב-2009 נמצא שהמורים שרואיינו (40 מורים ערבים) נמנעו מלדון עם תלמידיהם בקונפליקט הישראלי-פלסטיני והסתפקו בהקניית השכלה או הקניית ערכי האיסלאם. גם בראיונות שקיימו ברץ וריינגולד ב-2010 עם 26 מורים לספרות, יהודים וערבים, נמצא שמרביתם מנסים למנוע גלישה של הדיון אל עניינים שנויים במחלוקת. כשלא ניתן לשמור על ניטרליות הם אינם מציגים ואף אינם מאפשרים לתלמידים להציג עמדות הסותרות את האידיאולוגיה המקובלת.

במחקר של פורום דב לאוטמן ב-2016 (הלפרין, 2016) שכלל 862 מורים, כבר נמצאה הסכמה רבה בקרב מורים בנוגע לחשיבות העיסוק בסוגיות שנויות במחלוקת וגם הדיווח על עיסוק בפועל היה גבוה יחסית (כ-80%). עם זאת כ-10% מהמורים דיווחו שהם אינם מציגים את הסוגיה כשנויה במחלוקת, אלא מציגים רק את עמדתם בנוגע אליה. ב-2017 מצאו ארליך-רון וגינדי כי מורים רבים מתוך 70 המורים שחקרו, ערבים יותר מיהודים, חוששים לדון בנושא של יחסי יהודים וערבים. מורים ערבים מסתייגים באופן מוחלט מהבעת עמדתם האישית.

ארליך-רון וגינדי (2017) מצאו שאף שאחד המנבאים לדיווח על קיום דיונים הוא תחושת הגיבוי שניתן ממשרד החינוך, מהנהלת בית הספר ומההורים⁷, המנבא החזק ביותר הוא תפיסת החינוך הפוליטי כחלק מתפקיד המורה. מורה שרואה בחיזוק מודעות התלמידים לתפקידם כאזרחים במדינה דמוקרטית חלק חשוב מתפקידו, מנהל בכיתתו יותר דיונים בנושאים שנויים במחלוקת. גם מסוגלות עצמית (אמונה ביכולת ליזום דיון ולקיימו) תורמת לכך שמורים ינהלו יותר דיונים בכיתה.

כדי לשלב חינוך פוליטי במערכת החינוך דרוש, אם כן, שהמורים יראו בחינוך הפוליטי חלק מתפקידם. חשוב שלרשות המורים יעמדו ידע, ביטחון ויכולות שיאפשרו להם לשפוט במקצועיות דילמות אתיות המתעוררות בכיתות (דילמות בנוגע לנושאים שיועלו לדיון, הדעות שיתפסו כלגיטימיות והבעת עמדתו של המורה) ולחשוב בעצמם על ההיבטים הפוליטיים בחיינו באופן מעמיק וביקורתי (הלפרין, 2016; יובל, 2014; כהן, 2018; Hess and McAvoy, 2015).

7 ממצא דומה התגלה במחקר של הלפרין (2016) וגם תמיר (2013) מתייחסת לעניין זה.

- משרד החינוך (1953). **חוק חינוך ממלכתי תשי"ג**. כנסת ישראל.
- משרד החינוך (2000). **תיקון סעיף 2 (סעיף המטרות) לחוק חינוך ממלכתי**. 2.10.2000. http://cms.education.gov.il/EducationCMS/applications/mankal/arc/sa2ak3_4_4.htm
- משרד החינוך (2009). **הנחיות ויעדים פדגוגיים לקראת בחירות ולקראת ביקור נבחרי ציבור בבתי הספר**. חוזר מנכ"ל תשס"ט/8/ (א). ז' בניסן התשס"ט, 1.4.2009. <http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Applications/Mankal/EtsMedorim/9/9-2/HoraotKeva>
- משרד החינוך (2014). **התכנית הלאומית ללמידה משמעותית - השיח החינוכי על נושאים השנויים במחלוקת**. חוזר מנכ"ל תשע"ה/1(א). ו' באלול התשע"ד, 1.9.2014. <http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Applications/Mankal/EtsMedorim/9/9-2/HoraotKeva/K-2014-1-1-9-2-2.htm>
- משרד החינוך (2016). **התכנית הלאומית ללמידה משמעותית - השיח החינוכי על נושאים השנויים במחלוקת**. חוזר מנכ"ל תשע"ז/4(ב). י"א בכסלו התשע"ז, 11.12.2016. <https://apps.education.gov.il/Mankal/Horaa.asp?siduri=35>
- נוה, א' (2014). אפילו: על הצורך בשיקום החינוך לתודעה פוליטית. בתוך ניר מיכאלי (עורך), **כן בבית ספרנו, מאמרים על חינוך פוליטי** (עמ' 311-320). הקיבוץ המאוחד.
- קימליקה, ו' (2005). דילמות של חינוך לאזרחות בדמוקרטיה פלורליסטית. בתוך ישי מנוחין וירמיהו יובל (עורכים), **האם הסובלנות הנצח? חינוך מוסרי בעולם מגוון** (עמ' 37-56). הוצאת מאגנס.
- קרמניצר, מ' (2014). החינוך הפוליטי איננו ניטרלי. **ביטאון מכון מופ"ת**, 4-3, 54.
- תמיר, י' (2013). מורים בחזית: הוראת אזרחות בחברה מפוצלת. בתוך דן אבנון (עורך), **חינוך אזרחי בישראל** (עמ' 288-301). עם עובד.
- Eagan J. L. (2016). *Deliberative Democracy*. *Encyclopaedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/deliberative-democracy>
- Hess, D. E., & McAvoy, P. (2015). *The Political Classroom: Evidence and Ethics in Democratic Education*. Routledge.
- Nussbaum, M. (2010). Tagore, Dewey, and the Imminent Demise of Liberal Education. In Harvey Segal (ed.). *The Oxford Handbook of Philosophy of Education*. <https://www.oxfordhandbooks.com>.
- Parry, G., Moyser, G., & Neil, D. (1992). *Political Participation and Democracy in Britain*. Cambridge University Press.
- Verba, S., & Nie, N. H. (1972). *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*. Harper & Row.